

**ՄՅՈՒՆԻՔ-ԱՐՑԱԽ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (IX-XII դդ.)**

ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ Ա.Գ.

Միջնադարյան Հայաստանի առանձին նահանգների, մասնավորապես Սյունիք-Արցախ պատմական առնչությունների ուսումնասիրության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ են վիմական արձանագրությունները: Փորձենք գլխավորապես վիմագրերի՝ իբրև «գրչական աղավաղումների և եղծումների չենթարկված ամենահավաստի աղբյուրների»¹ տվյալների հիման վրա ներկայացնել այս երկու հարևան նահանգների առավել հզոր իշխանական տների փոխհարաբերությունների զարգացման պատկերը IX-XII դդ.: Այն ընտանեկան մերձեցումներով ամրապնդված և իրական անհրաժեշտությամբ պայմանավորված լինելով՝ այդ տարածաշրջանում հետագայում մեր ժողովրդի գոյապայքարի գրավականը հանդիսացավ:

Աղբյուրները ցույց են տալիս, որ ինչպես հնում, այնպես էլ միջնադարում, բացառությամբ ոչ էական ընդմիջումների, քաղաքական ու տնտեսական իմաստով հիշյալ նահանգները կազմել են մի ամբողջություն, ինչը հաստատվում է նաև մշակութային ընդհանրությամբ: Պատահական չէ, որ թե՛ Արցախում և թե՛ Սյունիքում առանձին բնակավայրեր, երբեմն էլ գավառներ կոչվել են միևնույն անուններով:

Մատենավիմագրական տվյալները բացահայտում են, որ երկու դրացիների փոխհարաբերություններն առանձին ժամանակներում տարբեր կերպ են արտահայտվել: Դրանցում եղել են վայրէջքներ ու միջա-վատական հակասություններ, որոնք հատուկ են միջնադարյան բոլոր քաղաքական կազմավորումներին առհասարակ: Ավելի քան մեկ և կես հարյուրամյակ է պահանջվել, որպեսզի հարթվեն Սյունիք-Արցախ այն տիրութային տարածայնությունները, որոնք վերստին ծագել էին IX դ. սկզբներին²:

Գեղարքունիքի մարզի Մեծ Մասրիկ գյուղի տարածքում՝ պատմական Սողք գավառում³, Գրիգոր Ատրներսեհյանը 881 թ. խաչքար է կանգնեցրել՝ իրեն «Սիւնեաց և Աղուանից իշխան»⁴ հիշատակագրելով: Մա ցայժմ հայտնի միակ վիմական սկզբնաղբյուրն է, որտեղ միևնույն անձնավորությունն իրեն անվանում է երկու

¹ *Ուլուքարյան Բ. Ա.*, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Ե., 1975, էջ 11:

² Այդ անհամաձայնությունների պատճառը մի շարք վիճելի գավառների՝ Ծար-Վայկունիքի, Աղահեջ(ճք)ի, Բերձորի, նաև Սողքի պատկանելության շուրջ Սյունյաց և Աղվանից աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների միջև վեճն է, որն առաջացել էր դեռևս V դ., երբ բուն Աղվանքի թագավորությունն իրեն էր ենթարկել Արցախ նահանգը: Այդ խնդրի անարդյունք կարգավորմամբ փորձել են զբաղվել հայոց շատ կաթողիկոսներ: Ի վերջո, 1006 թ. Սարգիս հայրապետի կոնդակով ճշտվում են Սյունիք - Արցախ նահանգների սահմանները (տե՛ս *Բարխուդարյանց Մ.*, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 1-2, «Պատմություն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 308-311):

³ Հայտնի է, որ Սողքը Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի 12 գավառներից հինգերորդն էր (*Երեմյան Ս. Տ.*, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Ե., 1963, էջ 117):

⁴ Դիվան հայ վիմագրության (այսուհետև՝ Դիվան), պրակ IV, կազմեց *Բարխուդարյան Ս. Գ.*, Ե., 1973, էջ 334:

նահանգների իշխան միաժամանակ: Նրա հայր Ատրներսեհը որդին էր Սահլի «... որ էր ի տոհմէն Հայկայ՝ տէր Սիւնեաց⁵, որոյ բռնագրօութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամա...»⁶: Գեղարքունյաց Գրիգոր Սուփան Ա իշխանը չէր կարող դիմակայել իր ավատական տիրոջ ինկատմամբ Սահլ իբն Սումբատի (Սահլ որդի Սմբատի) հավակնություններին, քանի որ վերջինս արկածախնդիր Բաբանին գերեզմարեւոյց հետո վայելում էր արաբների համակրանքն ու վստահությունը: Եվ պատահական չէ, որ «...ընդ վաստակոցն առնու... իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից՝ տիրեալ... ամենեցուն արքայաբար»⁷ Այս հիշատակությունից ակներև է, որ Սահլ Սմբատյանը հայոց տան մեջ գերագահության համար մրցակցել է Բագրատունի հզոր իշխանների հետ: Նրա Ատրներսեհ որդին ամրապնդում է իր դիրքերը՝ կառուցելով «գրերդն Հանդու, և զապարանս իւր եղեալ ի գիւղն, որ կոչի Վայունիք (Օար-Արցախ - Ա. Մ.), ուր և բաղանիք արքունական են... Տիկինն Սպրամ յառաւել բարեգործութիւնս յաճախէր և մեծածախ տենչմամբ շինէ զՆորավանս ի գաւառին Սողեից (Սողք-Սյունիք - Ա. Մ.) ամենապայծառ զարդարութ...»⁸: Ահա այս տիրոջները ժառանգելով է, որ Գրիգոր Ատրներսեհյանը վերոհիշյալ արձանագրության մեջ իրավունք է վերապահում իրեն կոչելու «Սիւնեաց և Աղուանից իշխան»:

Ի դեպ, Արցախն ու Սյունիքը ոչ հայկական տարածքներ, հայերին եկվորներ, իսկ մշակույթն աղվանական հայտարարող բունիյաթովական դպրոցի ներկայացուցիչ Դ. Ախունդովին այս արձանագրությունը, ինչպես Գ. Գրիգորյանն է նկատում, առիթ է տվել Գրիգոր Ատրներսեհյանին հռչակելու պատմության մեջ գոյություն չունեցած «Ներին՝ աղվանական իշխան» հորջորջմամբ, առանց հաշվի առնելու այն հանգամանքը, որ նրա պապ Սահլը սերում էր «ի տոհմէն Հայկայ», այսինքն՝ հայ է եղել⁹:

Պատմագիտության մեջ Գրիգոր Ատրներսեհյանը նույնացվում է Աղվանից Համամ Բարեպաշտ թագավորի հետ¹⁰, որի 1241 թ. վերստին դրված տապանաքարին արձանագրված է «...Հա լմամ թգաորի Աղվ ձնի զ...»¹¹: Բ. Ուլուբաբյանը մեջբերում է արևելագետ Ա. Կրիմսկու այն կարծիքը, թե «Գրիգոր (որ նշանակում է «արթուն», «զգոն», «հոգատար») մկրտչական անունը թարգմանվել է արաբերեն

⁵ Մի շարք ուսումնասիրողներ Սահլին համարում են «Եռանշահիկ», իսկ «Սիւնեաց» ասելով՝ հասկանում են «Փոքր Սիւնեաց» (Արցախ-Խաչեն): Տե՛ս **Ուլուբաբյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 67, 71:

⁶ **Մովսէս Գաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983, էջ 340: Գեղարքունիքի Սյունիների խնամիացած Բագրատունի թագավորները IX դ. վերջերին Սողք գավառը վերադարձնում են նախկին տերերին, բայց Աշոտ Բ Երկաթը (914-928) այն միացնում է արքունական տիրոջներին:

⁷ **Մովսէս Գաղանկատուացի**, էջ 330:

⁸ Նույն տեղում, էջ 340:

⁹ **Ахундов Д. А.**, *Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана*, Баку, 1986, с. 248-249. **Григорян Г. М.**, *Историческое значение армянских лапидарных надписей Арцаха и Сюника* (Լրարբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1990, № 1, էջ 4, նույնի՝ *Очерки истории Сюника IX-XV вв.*, Ե., 1990, с. 28 (տողատակ):

¹⁰ **Ուլուբաբյան Բ. Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 76:

¹¹ Դիվան, պրակ V, կազմեց **Բարխուդարյան Ս. Գ.**, Ե., 1982, էջ 151:

«համամի» հետ, որն ունի նույն արմատը՝ լինել զգոն, հոգատար»¹²: Իսկապես, արաբերենում ունենք **مهم** (համամ) ձև, որը նշանակում է «զգոն», «անխոնջ», «անդուլ»: Կա նաև **مهم** (հումամ)՝ «մեծահոգի», «բարեհոգի», «բարեպաշտ», որի առաջին վանկի՝ ձայնավորն արտաբերման պահին արտասանվում է «ա», «ը»:

Բայց կա նաև կոշտ **ح** բաղաձայնով սկսվող **حام** (համամ), որը թարգմանվում է «աղավնի»: Վերջինս անմեղության, խաղաղասիրության, բարեպաշտության խորհրդանիշն է: Հենց Համամ թագավորն է 894 թ. Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսին ազատել արաբական գերությունից: Արդյոք այս պատճառով չէ նա ստացել Համամ պատվական անունը: Պատմիչը հաղորդում էր, որ «...Գրիգոր շինե՛զ Հաւախաղացին բերդն, և յայն կողմն ձգե՛զ զձեռն իւր իշխանութեանն»¹³: Արդյոք Գրիգորն իր մականունով չի անվանել իր իսկ կառուցած ամրոցը: Չէ՞ որ «հաւ» կամ «հաւք» նշանակում է «թռչուն» ընդհանրապես¹⁴: Թռչունի հետ կապված անձնանունների՝ նրա հետնորդների մեջ հանդիպում ենք Արցախ-Խաչենի XIII դ. սկզբների արձանագրություններում: Դրանցում արդեն օգտագործվում է «Սակո» (**صقر**) արաբերեն ձևը, որը հայերեն թարգմանությամբ նշանակում է «բազե»¹⁵: Իսկ Գրիգորի տոհմն էլ այդ ժամանակաշրջանում ընդունված էր կոչել Վախտանգյան – Սակոյաններ:

Գրիգոր – Համամի նույնության հաստատումն է նաև Տաթևի 906 թ. վավերագիրը: Այստեղ Աղվանքի իշխանների շարքում առաջինը հիշատակվում է Գրիգորը¹⁶: Նախ՝ Գրիգորը պաշտոնական փաստաթղթում, անշուշտ, պետք է հանդես գար իր մկրտության անունով, և երկրորդ՝ ո՞վ կհանդգներ ամենայն հայոց թագավոր Սմբատ Ա Բագրատունու ներկայությամբ իրեն արքա կոչելու: Նրանք թագավորներ էին իրենց տիրություններում, իսկ հայոց արքայի մոտ սուկ իշխաններ: Ի դեպ, այդ վիճակին վերջ տալու նպատակով հետագայում, Աշոտ Բ Երկաթից սկսած, 922 թ., ի նշանավորումն իսլամաբանության համար վտանգավոր դարձած Ատրպատականի Սաջյան Յուսուֆ ամիրայի դեմ նրա տարած հաղթանակի, հենց իրենք՝ արաբները, հայոց Բագրատունի թագավորներին ճանաչում էին որպես «շահանշահեր» (պրսկ. **شاهنشاه**)¹⁷ «արքայից արքա»¹⁷:

Տաթևի Մեծ տաճարի նավակատիքի առիթով հավաքված հայոց մեծամեծների 906 թ. ժողովը մեր ժողովրդի միաբանության վկայությունն է, որտեղ թագավորի շուրջ համախմբվել էին երկրի բոլոր գլխավոր իշխանները: Դա, բնականաբար, չէր կարող վրիպել արաբների ուշադրությունից: Արաբական իսլամաբանությունը, ձգտելով իր ազդեցությունը պահպանել նորանկախ պետություններում, դրանք պատակտելու դիտավորությամբ թագեր էր ուղարկում նահանգական զահերեց

¹² *Ուլուբաբյան Բ. Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 76:

¹³ *Մովսես Կաղանկատվացի*, էջ 340-341:

¹⁴ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. երրորդ, Ե., 1974, էջ 308 և 314:

¹⁵ Թռչունին առնչվող նաև հատուկ անունների և տեղանունների ենք հանդիպում Արցախում՝ Հավապտուկ, Կաչաղակաբերդ, Աղավն գետ: Ի դեպ, Լաչինը թուրքերեն նույնպես բազե է նշանակում:

¹⁶ *Ստեփաննու Օրբեյան*, էջ 234:

¹⁷ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 315:

أديب السدي، أرميدية في التاريخ العربي، طب، ١٩٧٢، ص ١٦٥.

իշխաններին: Եվ պատահական չէ, որ Տաթևի ժողովից ընդամենը երկու տարի անց՝ 908 թ., Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի ձեռքով թագադրվում է Վասպուրականի գահերեց իշխան Գագիկ Արծրունին: «...Նախ Արծրունիքն, և թագ կապեցին ընդդեմ Սմբատայ՝ Հայոց թագաւորի, թագ կապեաց և Ատր-Ներսէհ՝ Վրաց բղեաշխն, թագ կապեաց և Աղվանին Համամ¹⁸: Մեծարէ Ափշինն զՎասակ Սինի թագ կապեալ. և նա ոչ կամեցաւ ապստամբական անուն ժառանգել: Ապա ի նուազել տէրութեանն Բագրատունեաց, և ի զօրանալ ձեռինն իսմայէլականի՝ հատեալ, բաժանեալ եղեն ամենայն գահք գլխաւոր նախարարացն Վասպուրականին և Վրացին և Աղվանին և Չորոյգետացիքն, որ Կիրիկեանքն կոչին, նաև Կարունցն և Վանանդայն, որ Բասեանք կոչի»¹⁹: Եթե այստեղ մեծ հայրենասեր Ստեփաննոս Օրբէլյանը դատապարտում է գահերեցների թագավոր դառնալու հանգամանքը և դրվատում Սյունյաց Վասակ իշխանի նվիրվածությունը հայոց գահին (թեև Կեչուտի 886 թ. արձանագրությունը²⁰ հակառակն է վկայում.- Ա. Մ.), ապա Խորասանի սուլթանից Սիսականի տեր Սմբատի թագ ստանալու պարագայում փորձում է արդարացնել իր հայրենակցին՝ պատճառաբանելով Սյունիքի կտրվածությունը Անի-Այրարատից՝ գրելով հետևյալը. «Եւ զի յայնմ ժամանակի Բագրատունիքն իշխէին միայն Շիրակայ և Այրարատու մինչ ի Գեղամ և մինչ ի յՈւխտիսն և մինչ ի Կարին և մինչ ի Վասպուրականի սահմանն և մինչ ի Չորոյ գետն և մինչ ի Գարդման, և Սինիք կտրեալ էր ի նոցանէ, վասն որոյ ոչ ինչ քրէական մեղս համարեցաւ Սմբատ...»²¹:

Այսպիսով, նահանգներում ստեղծվում են ավատական քաղաքական կազմավորումներ, որոնք թեև մատենավիմագրական աղբյուրներում կոչվում են թագավորություններ, իսկ գահերեցները՝ թագավորներ, սակայն ենթարկվում էին Բագրատունի արքայից արքաներին: Սյունյաց թագավորության հիմնադիր Սմբատ Ա-ն (970-988) փորձ արեց վերահաստատել IX դ. սկզբներին ժամանակավորապես խաթարված Սյունիք-Արցախ դաշինքը: Վիմագրության մեջ այն արտացոլվում է Սմբատ-Շահանդուխտ ամուսնական կապով: Շահանդուխտ Ա թագուհին, որը Գրիգոր Ատրներսեհյանի որդի Սահակ Սևադայի դուստրն էր, հիմնարկել է Վաղաղնի վանքի ս. Ստեփանոս եկեղեցին՝ արձանագրելով հետևյալը. «Շինեցաւ հրամանով թագաւորին Սնպատա ի ձեռն Շահանդիստո բարեպաշտ թագուհոյ...»²²: Նա «վասն հոգեաց բարեպաշտ և աստուածասէր թագաւորին Սմպատայ»²³ 998 թ. Տաթևի վանքին է նվիրաբերել Հաբանդ գավառի Տեղ գյուղը՝ ընծայելով նաև 6000 դրամ: Այս դաշինքը, որի հիմքում ընկած էր Գանձակի ամիրայության ասպատակություններից Արցախի պաշտպանությանը սատարելու՝ Սյունիքի պատրաստակամությունը, չամրապնդվեց: Այն պատմական դառնալ չէր կարող, որովհետև հետագայում երկու հզոր իշխանությունների կենտրոնախույս նկատառումները,

¹⁸ Համամը թագադրվել է ավելի վաղ՝ Աշոտ Ա Բագրատունու (885-890) օրոք (*Սովսես Կանկասովազի*, էջ 335): Ստեփաննոս Օրբէլյանը նույնպես նշում է գերությունից Համամի միջնորդությամբ Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսի (877-897) ազատվելու մասին (*Ստեփաննոս Օրբէլյան*, էջ 281):

¹⁹ *Ստեփաննոս Օրբէլյան*, էջ 299:

²⁰ Դիվան, պրակ III, կազմեց *Բարխուդարյան Ա. Գ.*, Ե., 1967, էջ 21:

²¹ *Ստեփաննոս Օրբէլյան*, էջ 300:

²² Դիվան, պրակ II, կազմեց *Բարխուդարյան Ա. Գ.*, Ե., 1960, էջ 100:

²³ *Ստեփաննոս Օրբէլյան*, էջ 291:

անշուշտ, կվտանգեին հայկական ուժեղ պետականության միասնությունը: Դա նաև պայմանավորված էր Փառիսոսում և բուն Արցախում Սահակ Սևադայի ու նրա հաջորդների դիրքերի ժամանակավոր թուլացմամբ:

Այդ ընթացքում Արցախի քաղաքական կյանքում վեր է բարձրանում Դիզակի իշխան Գագիկը: Նա, եթե «Ձոխտ պռավածառի» վանքի 997 թ. խաչքարի վրա հիշատակվում է «Աղուանից իշխանաց իշխան»²⁴ տիտղոսով, ապա Տումի գյուղի «Կարմիր եղցի» եկեղեցու 1000 թ. արձանագրության մեջ հանդես է գալիս իբրև Աղվանից թագավոր:²⁵ Սրանից դժվար չէ կռահել, որ Գագիկ Ա Բագրատունին (990-1020) կենտրոնախույս իշխաններին պատժելուց հետո Արցախում նախապատվությունը տվել է Գագիկ Դիզակեցուն:

Ընդհանուր թշնամի սելջուկ-թուրքերի դեմ միաբանված պայքարելու անհրաժեշտությունն Արցախ-Սյունիք դաշինքի ստեղծման հիմք է դառնում: Կենտրոնացված հայկական պետականության անկումից հետո առանձին նահանգներ կամ թագավորություններ միայնակ ի գործու չէին դիմակայելու օրեցօր հզորացող թշնամուն: Այս իրողությունն էր, որ Սյունյաց Գրիգոր Ա թագավորին (1051-1072) և Փառիսոս - Աղվանքի թագավորացն Սևադային (XI դ. կեսեր) ստիպեց համախմբելու իրենց ուժերն ընդհանուր թշնամու դեմ՝ դրանով իսկ հիմք դնելով Սյունիք-Արցախ դաշինքին: Այն ամրապնդվում է Գրիգորի և Շահանդուխտի ամուսնությամբ: Շահանդուխտ Բ թագուհին հայտնի է իր բարեգործությամբ: Նա Սյունյաց հոգևոր կենտրոն Վահանավանքում կառուցում է եկեղեցիներ. «...Ես Շահանդուխտ դուստր Սեւադայի՝ Աղուանից արքայի և ամուսին Գրիգորոյ՝ որդո Աշոտկայ, ի նեղութեան ժամանակիս մերում բազում և ծանր աշխատութեամբ ես և սիրելի քոյր իմ Կատայս շինեցաք զեկեղեցիքս զ**սբ** Հարութին և **սբ** Սիոն... ի իշատակ յաւիտենից Գրիգորոյ...»²⁶: Շահանդուխտը մինչ այդ ավարտին է հասցնում կրկնահարկ դամբարան-եկեղեցին՝ վիմագրելով. «Ի: Շլե: (1086) թվականիս ես Շահանդուխտ դուստր Սեւադայի Աղվանից թագաւորի և ամուսին Գրիգոր թագաւորի՝ որդո Աշոտկայ, վասն ոչ գալո մեր ի միասին ժառանգ ըստ մարմնո, ես և քոյրս իմ Կատայս շինեցաք զ**սբ** Աստուածածինս փոխարեն գթոց նորա...»²⁷: Այս հիշատակագրից հայտնի է, որ Գրիգորն ու Շահանդուխտը ժառանգ չեն ունեցել, և ինչպես պատմիչն է նշում. «...ածեն յԱղվանից զՍենեքերիմ՝ եղբայրն նորին Շահանդիստոյ թագաւորագն մանուկ, յոյժ գեղեցիկ տեսլեամբ և առոյգ հասակաւ, հանճարեղ և իմաստուն...»²⁸: Ինչպես տեսնում ենք, այս դեպքերից շուրջ 200 տարի հետո ապրած Ստեփաննոս Օրբելյանը վկայում է, թե Սենեքերիմին բերում են Աղվանքից: Մինչդեռ Շահանդուխտի եկեղեցու մուտքի մոտ կանգնեցված կոթողի վրա առկա է Աղվանից Ստեփաննոս կաթողիկոսի հետևյալ հիշատակությունը.

²⁴ Դիվան, պրակ V, էջ 169:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 173:

²⁶ **Գրիգորյան Գ.**, Վիմագրություններ, Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից (Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1980, № 2, էջ 156:

²⁷ Դիվան, պրակ II, էջ 138:

²⁸ **Ստեփաննոս Օրբելյան**, էջ 318:

«...Նեղեալ ի տաճկաց եկա և հանգեայ աստուածասեր թագուհեայ Շահանդիստին և Կատաին շինած եկեղեցոյս գաւիթս...»²⁹:

Վահանավանքի 1966-1970 թթ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է մի արձանագրություն՝ «Յիշեայ Քրիստոս զՄեւադա և զիր կենակիցն»³⁰ փորագրությամբ: Գ. Գրիգորյանը ենթադրում է, որ դա Մենեքերիմի հայր Սևադան է³¹: Այս վանքի 1970-1978 թթ. պեղումների արդյունքում գտնվում է տապանաքար՝ «Սուփի Աղուանից թագուհի, զոքանչ Գրիգոր թագաւորի՝ որդո Աշոտկա, մայր Շահանդիստո: Թվականին :ՇԼ: (1081)» արձանագրությամբ³²: Արդ, եթե Աղվանից կաթողիկոսը, թագավորն ու թագուհին և շատ ուրիշ արցախցի իշխաններ «ի նեղութեան ժամանակիս», «նեղեալ ի տաճկաց» եկել էին Սյունյաց լեռնաշխարհում իրենց հարազատին ապավինելու, ապա ինչո՞ւ նրանց հետ չպետք է գար նաև «թագաւորագն մանուկ» Մենեքերիմը: Հիշենք հենց իր՝ պատմիչի այն վկայությունը, թե Վահանավանքում թաղված են «բազում թագաւորք և թագուհիք Աղվանից և Բաղաց, և բազում իշխանք փառաւորք Սիսական աշխարհիս»³³: Դա են հիմնավորում հայտնաբերված բազմաթիվ արձանագրությունները³⁴: Ուրեմն, Մենեքերիմին ոչ թե բերել են Աղվանից, այլ նա վաղուց իր ծնողների ու մյուսների հետ եկել էր Կապան: Դժվար չէ ենթադրել, որ Արցախի իշխանավորները հետապնդվում էին Գանձակում հաստատվող թուրք - սելջուկներից, որոնք աստիճանաբար բռնազավթում էին Արցախը:

Սյունյաց Մենեքերիմ թագավորը (1072-1096) Տաթևի նվիրատվական արձանագրություններից մեկում իրեն ներկայացնում է հայոց թագավոր և ավելացնում, որ «կացեալ ի Սիսական ու Բաղաց աշխարհիս»³⁵ Ապա Տաթևի վանքին է նվիրաբերում «արեան գինք գաւառացս ի Ծղուկ նահանգի զԱրիտն աւան»-ը³⁶: Սյունյաց մեծ իշխան Հասանը Գանձակի Ֆադլուն (Փատլուն) ամիրայից ազատագրում է «զԿովսական գաւառը»³⁷ և վճռում նվիրատվություններ կատարել վանքին³⁸: Մենեքերիմը հաստատում է իր զորապետի վճիռը, «որ ի Տաճկաց թափեալ էր իւր արեամբն»³⁹: Մենեքերիմի մահից հետո Սյունյաց թագավորությունը, անկում ապրելով, հետզհետե կուլ էր գնում սելջուկներին:

Գիտենք, որ Սիսական նախավերջին թագավոր Գրիգոր Բ-ն (1096-1166)՝ Մենեքերիմի որդին, գահաժառանգ չունենալու պատճառով և, իհարկե, ինչպես

²⁹ Դիվան, պրակ II, էջ 139:

³⁰ *Գրիգորյան Գ.*, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները (ԼՀԳ, 1970, № 10, էջ 92):

³¹ Նույն տեղում:

³² *Գրիգորյան Գ.*, Վիմագրություններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից (ՊԲՀ, 1980, № 2, էջ 162):

³³ *Ստեփաննոս Օրբելյան*, էջ 240:

³⁴ Դիվանի պրակ II-ում ամփոփված և *Գ. Գրիգորյանի* հայտնաբերած արձանագրությունները, զետեղված վերը՝ տողատակում նշված նրա երկու հոդվածներում:

³⁵ *Ստեփաննոս Օրբելյան*, էջ 322:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 325:

³⁷ Հարևան հանրապետության Ջանգելանի շրջանը մինչև 1993 թ. կեսերը:

³⁸ *Ստեփաննոս Օրբելյան*, էջ 326:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 327:

ներքևում կտեսնենք, սելջուկյան տիրապետությունից հերոսաբար ազատագրվող Արցախի օգնությանն ապավինելու համար, «ետ ածել ի Խաչենոյ իշխանացն մանուկ մի՝ Հասան անուն ի Գեռաքարեցեացն. և ետ գդուստր իւր Կատայն նմա ի կնութինն. և կացոյց ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ»⁴⁰:

Հայտնի է, որ Գրիգորն ու նրա եղբայր Սմբատը 1166 թ. մահանում են: 1170 թ. սելջուկները պաշարում են Բաղաբերդը: Հասանն իր ընտանիքի հետ գիշերով հեռանում է հարազատ Խաչեն, և Բաղաբերդի անկումով վերանում է Սյունյաց 200-ամյա թագավորությունը: Այնուհետև պատմական աղբյուրներն այս Հասանի մասին լռում են: Սակայն «որտեղ լռում են պատմագիրները, այնտեղ աղաղակել են սկսում վեմերը»⁴¹:

Հասանի մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախ-Խաչենի վիմագրերում: Առաջին հայացքից թվում է, թե դա այն Հասանն է, որը Խաչենի հոգևոր կենտրոն Գանձասարի վանքում խաչքար է կանգնեցրել՝ արձանագրելով. «Թինն :ՈԼ: (1181), էր ես Հասան, որդի Վախտանգա կանգնեցի զխաչս ի տապանի դստեր իմո Խաթունին և մար իւր թագուհո, դստեր թագավորին Բաղաց»⁴²: Նույն վայրում մեկ այլ խաչքարի վրա կարդացվում է «Թինն :ՈԻԳ: (1174) էր, Վախտանգ **տր** Խաչինոյ յերիտասարդ հասակի փոխեցաւ ի **Քս**: Ես Նրջիս՝ դուստր Հասանա, թոռն Աբասա թագաւորին, և կանգնեցի զխաչս...»⁴³: 1216 թ. Վախտանգի մյուս որդին խաչքար է կանգնեցրել՝ վիմագրելով. «...Սմբատ..., եղբեր արքէին Հասանայ...»⁴⁴: Վկայակոչված արձանագրություններից հետեւում է, որ Հասան Խաչենեցին պետք է Սյունյաց վերջին թագավորը լինի, քանի որ գործունեության ժամանակը նույնն է, կինը Բաղաց թագավորի դուստրն է, իսկ ինքն էլ հիշատակվում է որպէս արքա:

Սակայն դա այդպէս չէ, քանի որ այս Հասան Խաչենեցու թոռն է XIII դարի հայ իրականության խոշորագույն գործիչ, «ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի»⁴⁵ Հասան Ջալալ-Դոլան, որի կին Մամքանը, ըստ որոշ արձանագրությունների, Բաղաց թագավորի դուստրն է,⁴⁶ իսկ համաձայն այլոց՝ թոռը⁴⁷: Գանձասարին մոտակա Հավապտուկում կա մի արձանագրություն⁴⁸, որում XII դ. կեսերի Խաչենի իշխանավորներ են հիշատակվում Հասանը (որդի Վախտանգա) ու Մամքանը: Իհարկէ, կարելի է արձանագրության թվականը՝ :ՈԺԲ: (1163), դարձնել :ՈԶԲ: (1233)⁴⁹ և ստանալ Հասան-Ջալալ ու Մամքան, սակայն հիշատակությունում գործող մյուս անձինք՝ հոգևոր հայրեր Յոհանը, Գրիգորը և Գևորգը, հանդես են

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 337:

⁴¹ *Ավղայրեկյան Թ.*, Մի գաղտնիք հայ վիմագրության մեջ, Ե., 1927, էջ 34:

⁴² Դիվան, պրակ V, էջ 67:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 69:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 84: Ըստ Բ. Ուլուբաբյանի (նշվ. աշխ., էջ 174)՝ Հասան Ջալալ-Դոլան է, սակայն, չենք կարծում, որ նա այդքան երիտասարդ հասակում արքա կոչվեր:

⁴⁵ Դիվան, պրակ V, էջ 38:

⁴⁶ *Կոստանյան Կ.*, Վիմական տարեգիր (այսուհետև՝ Վիմական տարեգիր), Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 92, 93, 96:

⁴⁷ Դիվան, պրակ V, էջ 41, 80:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 33:

⁴⁹ Վիմական տարեգիր, էջ 76-77:

գալիս նաև վանքի XIIդ. կեսերի վիմակաև ուրիշ աղբյուրներում ևս⁵⁰: Այստեղից հետևում է, որ Հասան Վախտանգյանը Խաչենում իշխել է 1163 թվականից կամ դրանից առաջ: Նրա դուստր Նրջիսը պետք է հասուն տարիքում լիներ, որպեսզի խաչքար կանգնեցներ իր պապ Վախտանգի հիշատակին, ինչը և արել է վերջինիս մահվանից շատ ուշ՝ 1174-ին: Հասան Խաչենեցու կինը՝ Մամքան թագուհին, հնարավոր է՝ դուստրն է Բաղքի Սենեքերիմ թագավորի⁵¹: Բ. Ուլուբաբյանը դա բացառում է՝ պատճառ դարձնելով ժամանակահատվածի մեծությունն ու Սենեքերիմի և Ներքին Խաչենի իշխանների տոհմակցական-ազգակցական խանգարիչ կապը, հետո իրավացիորեն նկատում, որ այն մի քանի սերունդ հեռացել էր և, նույնիսկ կրոնական ամենախիստ օրենքով անգամ նրանց խնամիրությունը չէր կարող արգելվել⁵²: Բայց չպետք է մոռանալ, որ ոչ թե այս Վախտանգյաններն էին անմիջապես տոհմակից նրան, այլ Հաթերքի Վախտանգյան – Սակոյանները՝ Գրիգոր-Համամի անմիջական սերունդները: Ինչ վերաբերում է ժամանակահատվածի մեծությանը, ապա ինչո՞ւ Սենեքերիմի երկարակյաց որդիներ Գրիգորն ու Սմբատը կգործեին մինչև 1166 թ., իսկ նրանց քույրը՝ ոչ: Հասանը Սմբատի արձանագրության⁵³ մեջ, հավանաբար, արքա է կոչվում սելջուկների դեմ ունեցած իր ռազմական հաջողությունների, ուժեղ ու կայուն իշխանության, ինչպես նաև մայրական կողմով Կյուրիկյան Աբաս Բագրատունու թոռը լինելու և Բաղքի թագավոր Սենեքերիմի դստեր հետ ունեցած ամուսնական կապի պատճառով:

Այս Հասան Վախտանգյան Խաչենեցու ժամանակակիցն է Վերին Խաչենի գահերեց իշխան Հասան Վախտանգյան-Սակոյանը՝ «տէր Հաթերո և Հանդաբերդո, Խաչինաբերդո և Հաւախաղացին, կացի յաւագութեան ամա :Խ: (40) շատ պատերազմաւ և յաղթեցի թշնամեաց իմոց աւգնութեամբն **Այ** և եղեն ինձ :Զ:/6/ որդի, զբերդերս և զգաւառս ետու նոցա և եկի ի վանքս մաւտ յիմ եղբայրս ի **տր** Գրիգորէս և եղէ կրանաւոր... ՈԼԱ /1182/ թուիս»⁵⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, այն ազգանվեր գործը, որի սկիզբը Հայաստանի հյուսիսում դրեցին Չաքարյանները, արևելքում՝ Արցախում, վաղուց սկսել էին Համամ թագավորի քաջարի հետևորդները: Չաքարե ու Իվանե եղբայրներին մնում էր իրենց շուրջը համախմբել լեռնային կոիվներում վաղուց արդեն թրծված արցախյան մարտական ջոկատները:

Ի դեպ, ինչպես Բ. Ուլուբաբյանն է նշում ու անհավանական համարում, Ղ. Ալիշանը, հանձին այս Հասան Հաթերցու, տեսնում է Բաղաց վերջին թագավորին՝ Ստեփաննոս Օրբելյանի հաղորդած հայտնի խոսքերում, Հասանից հետո, փակագծերում ավելացնելով (որդի Վախտանգայ Սակոեանց), ինչպես նաև «ի Գեռաքարեանցն» փոխելով, դարձնելով «ի Գետաքարեանցն»⁵⁵: Միգուցե Ղ. Ալիշանը չի՞ սխալվում, այլ միայն շփոթո՞ւմ է: Այդ դեպքում հնարավոր է, որ սխալվեր Ստե-

⁵⁰ Դիվան, պրակ V, էջ 33, 34:

⁵¹ **Ստեփաննոս Օրբելյանը** հայտնում է, որ Սենեքերիմն ուներ երեք որդի ու մի դուստր՝ առանց նշելու վերջինիս անունը (Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 319):

⁵² **Ուլուբաբյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 137-139:

⁵³ Դիվան, պրակ V, էջ 84:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 198:

⁵⁵ **Ուլուբաբյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 26, **Ղևոնդ Ալիշան**, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 16: Հայտնի է, որ Հասան Հաթերցու կինը Մաման է՝ Կյուրիկե Բ Բագրատունու (1145-1185) դուստրը:

փաննոս Օրբեյանը՝ ավելի քան 100 տարի հետո շարադրելով Բաղաս թագավորության վախճանի պատմության անցքերը:

Հովհաննավանքի տապանաքարերից մեկի վրա հիշատակվում է.

«ՈՒԷ /1178/ թվ. Շուշիկ դուստր Գրիգորո թագաւորին Բաղաս⁵⁶ հալածեալ ի մերմէ գաւառէ եկի յաշխարհս Հայոց ի Վանս Յոհան, յորում զկատարումն և զթաղումն առի մարբ իմով»⁵⁷: Վախտանգ Սակոյի որդին՝ Դադիվանքի հոգևոր առաջնորդ տեր Գրիգորէսը «ԹՎին ՈԼԹ» /1190/ խաչքար է կանգնեցրել մոր՝ Շուշիկի հիշատակին⁵⁸: Վախտանգի և Շուշանի (Շուշիկի) որդիների շարքում արձանագրություններում հանդիպում ենք Սմբատ⁵⁹ և Գրիգորիկ⁶⁰ անունների: Արդյոք պատահականությո՞ւն է սա: Հնարավո՞ր է, որ Սյունյաց պատմիչը Վախտանգ - Շուշան ընդունելի կապը շփոթած լինի Հասան - Կատայով: Բայց այս դեպքում չեն համընկնում Վախտանգ Սակոյի և Բաղաբերդի անկման ժամանակները: Ուրեմն, քանի որ ընդունում ենք Ստեփանոս Օրբեյանի տեղեկության հավաստիությունը՝ հենվելով «Պատմութիւն տանն Սիսական»⁶¹ երկի մոսկովյան և թիֆլիսյան հրատարակությունների վրա, ապա, ինչպես մեծավաստակ հայագետ Գարեգին Հովսեփյանն է ենթադրել⁶², Հասան թագավորին, համաձայն պատմիչի հաղորդման, պետք է փնտրել Գեոքարում՝ Խաղբակյան իշխանական տոհմի նստոց-բնակավայրում: Հասանն իրենց հոգևոր կենտրոն Հավապտուկում մի զեղաքանդակ խաչքար է կանգնեցրել՝ վիմագրելով. /«:ՈԼԳ: /1184/ Ես Հասան, որդի Խաղբակայ/⁶³ կանգնեցի զխաչերս ի վերա տապանի... »⁶⁴: Թե ո՞ւմ տապանի վրա է կանգնեցված հեծյալի պատկերաքանդակով խաչքարը, հայտնի չէ:

Այնուամենայնիվ, կարելի է կարծել, որ Խաղբակի որդի Հասանն է Սյունյաց վերջին թագավորը, հավանաբար, որի թոռն է Մամքանը՝ Հասան Ջալալ-Դոլայի կինը⁶⁵: Այն արձանագրություններում, որտեղ Մամքանն իրեն հիշատակում է «դուստր Բաղաս թագավորին», ըստ երևույթին, ընդգծում է իր անմիջական կապը Սյունյաց թագավորական ընտանիքի հետ:

Հասանի եղբայրն է Ջաքարյանների բանակի նշանավոր զորապետ Վասակ Խաղբակյանը՝ սելջուկ-թուրքերից Վայոց ձորի և Սյունյաց մի շարք այլ տարածքների անմիջական ազատագրողը, կողմնապետը «Ի Գառնոյ մինչն Բարգուշատ»⁶⁶: Արդյոք նա իր երեք որդիներով՝ «արք քաջք և անուանիք, որ յահէ նոցա դողայր

⁵⁶ Գ. Գրիգորյանը, Կատայից բացի, այս Շուշիկին համարում է Գրիգոր Բ -ի դուստրը, որի մասին չի հիշատակել Ստեփաննոս Օրբեյանը (*Գրիգորյան Գ.*, Սյունիքը Օրբեյանների օրոք, Ե., 1981, էջ 40):

⁵⁷ *Ղաֆաղարյան Կ.*, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1948, էջ 77:

⁵⁸ Դիվան, պրակ V, էջ 213:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 202:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 213:

⁶¹ *Ստեփաննոս Օրբեյան*, Մ., 1861:

⁶² *Հովսեփյան Գ.*, Խաղբակյանք կամ Պոռոշյանք հայոց պատմության մեջ, մաս Ա, Վաղարշապատ, 1928, էջ 32:

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ Դիվան, պրակ V, էջ 34:

⁶⁵ Մամքանի ծագումն անհայտ է (*Ուլուբաբյան Բ.*, նշվ. աշխ., էջ 209-211):

⁶⁶ Դիվան, պրակ III, էջ 123:

ամենայն գորն տաճկաց»⁶⁷, չէ՞ր եկել Սյունիք՝ վրեժխնդիր լինելու և տեր կանգնելու իր եղբոր՝ Բաղաս վերջին թագավորի կորսված տիրույթներին:

Այսպիսով, միջնադարյան Հայաստանի Սյունիք-Արցախ նահանգների փոխառնչությունների զարգացմանը սույն վիմագրագիտական անդրադարձը երևան է հանում այդ երկու հարևանների միջև պատմականորեն ստեղծված մի դաշինք, որը ձևավորվել էր XI դ. կեսերին՝ հայոց պետականության անկումից անմիջապես հետո, և պայմանավորված էր ընդհանուր թշնամու՝ սելջուկ-թուրքերի դեմ համատեղ պայքարելու անհրաժեշտությամբ: Այդ դաշինքը, որը լեռնաշխարհին շնորհեց ապրելու իրավունք, հետագա դարերում էլ ավելի ամրապնդվեց և ցայտուն արտահայտվեց հատկապես Սյունիք-Արցախում XVIII դ. հայ ազգային-ազատագրական շարժումների ժամանակ:

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНО-
ШЕНИЯ СЮНИКА И АРЦАХА (IX-XII ВВ.)**

МАНУЧАРЯН А. Г.

Резюме

Фактографический материал армянских первоисточников, в частности армянские лапидарные надписи показывают, что после падения государственности между двумя соседними армянскими областями – Сюником и Арцахом со второй половины XI в. укрепляется военный и политический союз, направленный против внешних завоевателей, в частности, против турок-сельджуков. Этому в свою очередь содействовали тесные семейно-родственные отношения правящих вельмож.

Этот кровный союз в дальнейшем все более укреплялся, став реальным гарантом существования армянского народа в указанном регионе.

⁶⁷ *Կիրակոս Գանձակեցի*, Պատմություն հայոց, Ե., 1961, էջ 205: